

Михайло СЕЛІВАЧОВ

**МИХАЙЛО ЮЛІАНОВИЧ БРАЙЧЕВСЬКИЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**
Спогади

Працюючи майже три роки (березень 1968 — лютий 1971) консультантом Республіканського правління УТОПіК, я був там куратором ряду секцій, найдовше — пам'яток архітектури та мистецтва. Михайло Юліанович належав до засновників і активістів Товариства. Воно стало в той період осереддям живої громадської думки, легальною формою існування та навіть поширення опозиційного до компартійної політики руху, очоленого тією ж Компартією, коли їй стало важко його й надалі просто забороняти [1].

Керівництво завжди наголошувало, що УТОПіК є громадською, не державною організацією. Справді, в ній толерувались і відмінні від офіційних і офіціозних думки, допускалася співпраця «одіозних», як на той час, особистостей [2]. На форумах Товариства різного рівня часто висловлювалися думки про катастрофічний стан охорони пам'яток історії та культури в УРСР, лунали заклики брати приклад у цьому з прибалтійських республік і країн соцтабору. Зокрема Брайчевський, на противагу «загальній думці», неодноразово підкреслював, що Україна надзвичайно бідна на пам'ятки внаслідок масових їх руйнувань і незадовільної охорони.

Втім, інакомисліє дозволялося тільки до певної міри. Існували табуовані теми, наприклад, руйнування більшовиками Михайлівського Золотоверхого й інших унікальних споруд. Вважалося, що не варто сипати сіль на рани, вуршити ті сторінки минулого, що є нашою бідою та соромом.

Показовим є випадок, коли відомий письменник Іван Ле з трибуни якогось із Пленумів Товариства несподівано почав говорити про фальсифікацію української історії, в чому він переконався, працюючи над своїм новим романом «Мазепа». У залі всі принишкли, у президії занервували й оголосили перерву. Відразу після перерви заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько висловився у тому смислі, що попередній оратор у своєму виступі допустив нечіткі формулювання думок. Ми всі шануємо Івана Леонтійовича Ле, який

працює над новим романом — продовжував головуючий. І важливе не те, як називатиметься роман, а те, що історичні події будуть у ньому чітко висвітлені з правильних партійних позицій.

Керівництво УТОПіК у особі його багатолітнього голови Тронька та заступника голови Я. П. Петрусенка ніби по-батьківськи стримувало нетерплячих ентузіастів із науково-творчого середовища від необачних кроків і передчасних заяв, які можуть зашкодити справі. Справа у тім, що ключові позиції у Правлінні та Президії належали вершкам компартійної (часом іще більшовицької) еліти. Таким, наприклад, як колишній Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха, чимало колишніх міністрів, секретарів ЦК і Обкомів Партії.

Народ це був у прямому та переносному смислі солідний і застібнутий на всі гудзики, мовчазний і здебільшого похмурий, із підкресленою пошаною до чинів, титулів, субординації. Вони не приховували свого скептичного, коли не підозрілого ставлення до нових «вольностей» 1960-х. Їм, звичайно, не подобалися «нечітка» позиція того ж Івана Ле, козацькі вуса історика Костя Гуслистоного, «тенденційність» скульптора Івана Гончара чи архітектора Олеса Силина, але вони рахувалися до слухного часу із заслугами відомих людей, особливо ж коли ті мали партквиток.

На відміну від названих діячів, які все ж апелювали до марксо-ленінських цінностей, Михайло Брайчевський мусів бути для начальства зовсім чужим, непередбачливим, незрозумілим, зарозумілим і неприйнятним [3]. Тому то його кандидатуру так наполегливо не допускали до балотування у члени Правління вже на Першому установчому з'їзді УТОПіК 1966 року. Для ілюстрації процитуємо стенограму з'їзду:

«Головує заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько.

Слово для пропозиції надається делегату з'їзду міністру культури УРСР Р. В. Бабійчуку — від партійної групи.

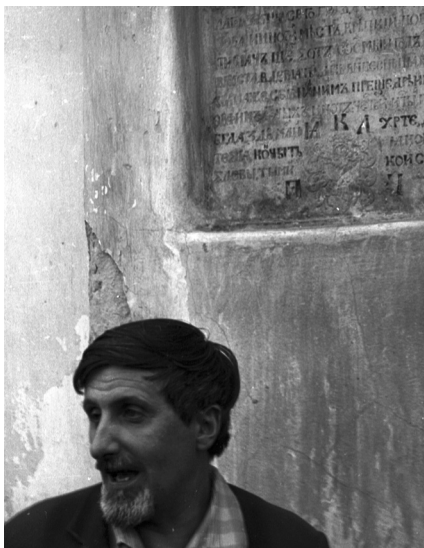
Р. В. БАБІЙЧУК — Партійна група нашого з'їзду вносить пропозицію обрати Правління Товариства в складі 127 осіб.

ГОЛОВА — Щодо кількості інших пропозицій немає?

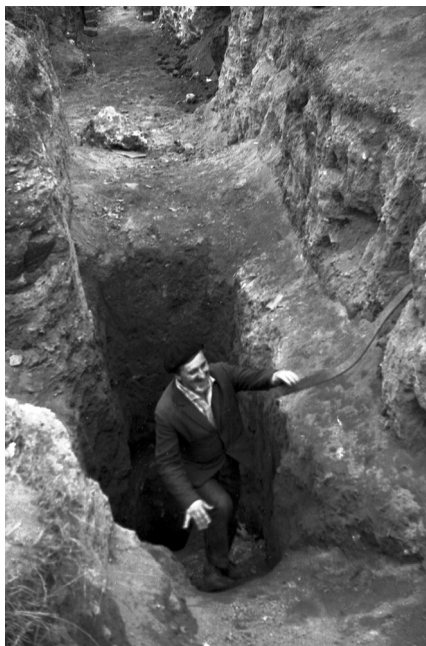
Тов. ЛОГВИНОВ [4] — Є пропозиція обрати 130 осіб.

ГОЛОВА — Шановні товариші, є пропозиція партійної групи обрати Правління нашого Товариства в кількості 127 осіб. Хто за цю пропозицію, прошу піднести мандати. Хто проти? (три). Хто утримався? (немає). Більшістю голосів прийнято 127 осіб. Персонально: [зачитує прізвища зі списку]. Товариші делегати, які будуть зауваження, додатки, або зміни щодо зачитаного списку?

Тов. ДОВЖЕНОК [5]: — Товариші, я вважаю, що з якихось помилкових

М. Брайчевський на тлі епітафії
полковника Чернігівського
Якова Лизогуба (початок XVIII ст.)
на південній стіні Успенського собору
Єлецького монастиря в Чернігові,
16.08.1969, фото автора

М. Брайчевський на розкопці біля
північної стіни Борисоглібського собору
в Чернігові, 16.08.1969 р., фото автора

недоглядів пропущена кандидатура тов. Брайчевського. Я дозволю собі дати маленьку характеристику його як ентузіаста в справах охорони пам'ятників історії культури країни. Він є одним із наукових робітників у галузі охорони пам'ятників. Йому належить велика кількість статей у газетах. Йому належить одна з найцікавіших статей в журналі «История СССР», на яку відгукалися на установчому з'їзді Російської федерації [так у стенограмі]. Я вважаю, що його кандидатуру треба внести в список для таємного голосування.

ГОЛОВА: Замість кого? Ми вирішили обрати 127 чоловік, і ми за цю пропозицію голосували.

Тов. БАБІЙЧУК: Шановні товариші, партійна група з'їзду внесла пропозицію персональних кандидатур для обговорення. Надійшла пропозиція делегатів, щоб припинити обговорення. Порядку ведення [так у стенограмі] я пропоную голосувати і висловити волю делегатів з'їзду — продовжувати чи не продовжувати висування кандидатур.

ГОЛОВА: Хто за те, щоб підвести ризку, прошу піднести мандати.

Хто проти? (5 чоловік). Хто утримався? (Немає).

Тов. ДОВЖЕНОК: Якщо справа полягає в тому, що нема місця, то я знімаю свою кандидатуру і вношу пропозицію включити товариша Брайчевського, тому що він більше зробить, ніж я, тому, що він більший спеціаліст, ніж я (Оплески).

ГОЛОВА — Як будемо голосувати, поіменно або списком? (З МІСЦЬ — списком). Хто за те, щоб голосувати списком, прошу піднести мандати. Хто проти? (3). Хто утримався? (немає). Прийнято більшістю голосів.

Хто за те, щоб обрати Правління в складі, який нам зачитав представник партійної групи, прошу піднести мандати. Хто проти? (немає). Хто утримався? (немає). Прийнято одноголосно ».

1968 року з-під пера М. Брайчевського вийшла знаменита публіцистична праця «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Вона відразу поширилась у «самвидаві», а її автор став володарем дум української інтелігенції. Прийнято вважати, що саме через «Приєднання» Михайла Юліановича негайно звільнили з роботи [6].

Проте для звільнення 1968 р. цілком вистачало його підпису під відомим листом 138-ми, спрямованим проти політичних репресій 1960-х і надісланим у квітні того ж року керівникам КПРС і СРСР Брежнєву, Косигіну, Підгорному [7]. Значення цього листа полягало у тім, що вперше протестували не окремі засуджені, не аноніми. Цю солідарну протестну акцію скріпили своїми підписами 138 представників громадськості, серед яких поруч із видатними науковцями, лауреатами державних премій, заслуженими діячами літератури, журналістики, мистецтва були й просто студенти, інженери, робітники. Влітку 1968 року підписантів під різними приводами масово позбавляли роботи.

Пам'ятаю публічну зустріч з істориками Брайчевським, Апанович і Компан у щерть переповненій залі київського Будинку вчених. Кожен із цієї надзвичайно популярної тоді трійки фахівців виголосив коротку доповідь, після чого присутні ставили численні запитання. Найбільше їх дісталось Михайлові Юліановичу з приводу, зрозуміло, «Приєднання чи возз'єднання?» Часто запитували, коли ж ця праця буде надрукована? Присутній у президії представник керівництва (Ф. П. Шевченко?) не без гумору відповів, що друкувати не обов'язково, бо й так її всі дуже добре знають.

Справді, самвидав у ці роки широко циркулював у київському середовищі попри серйозну небезпеку, пов'язану з його поширенням. Я отримував новинки самвидаву через своїх приятелів Андрія Паламарчука, Ларису Масенко, Миколу Левчука й інших. Дещо передруковував і передавав далі довіреним особам. Серед таких матеріалів у мене вдома зберігалася копія «Приєднання чи возз'єднання?»

*М. Брайчевський з І. Ігнаткіним
у Седневі над Сновом, 16.08.1969,
фото автора*

Коли пізніше, вже навчаючись у аспірантурі ІМФЕ, 1973 року мені довелося неочікувано поїхати з несподіваними гостями просто зі своєї домівки до Комітету Державної Безпеки, там запитали, чи маю вдома щось із самвидаву? Відповів, що нічого забороненого нема. Тоді капітан, який мене розпитував, розпорядився послати групу з обшуком. Я почав викручуватись і уточнювати, що саме їх цікавить, і чи заборонена, наприклад, праця Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», конспект якої я колись записав на публічній лекції автора. Сказав, що маю ще деякі культурологічні машинописні матеріали, пов'язані з моїм фахом, але не вважаю їх антирадянськими.

Пообіцяв сам їх принести завтра, тож довелося ввечері статтю й інші певні матеріали спалити, щоб уникнути зайвих запитань, замінити її написаним нашвидкуруч обіцяним конспектом, для чого використав олівець і трохи пожовклий папір. Наступного дня машинописну копію статті Г. С. Померанца про князя Івана Калиту куратори КДБ дозволили й далі тримати вдома, проте зажадали, аби я сам вирвав, подер на клаптики та викинув у їхній кошик для паперів окремі бардівські пісні з мого рукописного пісенника. Щодо «Приєднання» ж уважно розпитували, яке моє особисте ставлення до даного питання. Відповідав дипломатично: мовляв, зваживши, що давня Київська Русь як спільна держава майбутніх українців і росіян у XIII ст. припинила своє існування, щодо XVII ст. справді можна вести мову про «приєднання» України до Москви. Коли ж розглядати Московську державу як правонаступницю колишньої спільної держави Київської Русі, не менш логічною буде формула «возз'єднання».

Таким чином, завдяки не просто серйозному, а й навіть майже магічному ставленню до друкованого чи писаного слова на Радянській Україні 1970-х, Брайчевського, автора «неправильної» історичної формули, позбавили роботи 1972 р., а його читача збиралися 1973 року відрахувати з аспірантури [8]. Як не

згадати візантійську добу, коли зберігання вдома неканонічних текстів Євангелія тягнуло за собою анафему. Взагалі ж прикметним у Радянському Союзі став регрес від друкування до переписування чи фотографування текстів [9].

Отже, від 1968 до 1970, а потім від 1972 до 1978 року Брайчевський був безробітним, але його дуже цінували в УТОПіК (особливо Перший заступник голови Правління Яків Петрович Петрусенко), часто залучаючи до різних, інспекцій, комісій і акцій. Однією з них був виїзд 16 серпня 1969 р. до Чернігова для огляду знахідок археологів біля північної стіни Борисоглібського собору. Дорогою зупинились у Козельці, де Михайло Юліанович жваво дискутував з І. О. Ігнаткіним [10] проблему авторства Собора Різдва Богородиці, відзначаючи в ньому прямі цитати з київської Покровської церкви, спорудженої Іваном Григорович-Барським. Ігнаткін аргументував основну роль у співавторстві А. Квасова і зауважив (коли Михайло Юліанович відійшов убік), що надзвичайно поважає Брайчевського, але той у археології тямить набагато більше, ніж у архітектурі. Втім, дискусії між ними тривали й у Покорщині на околиці Козельця та в напівзруйнованому Данівському монастирі, на руїнах седнівських пам'яток, які ми оглянули вже надвечір тієї довгої днини.

Пам'ятаю, як у Чернігові ще зовсім молодий і чорноволосий, 45-річний Михайло Юліанович енергійно пірнав у розкоп, оглядав знахідки, а потім давав пояснення керівникові нашого виїзду Юрію Семеновичу Рудневу, який завідував у Республіканському правлінні відділом архітектури та мистецтва, де я тоді працював. Так, він був молодшим сином знаменитого ковпаківського комісара Семена Руднева, стажувався в Америці (вже не пригадую, за якою саме спеціальністю), розповідав про свою зустріч там з О. Ф. Керенським [11].

Під час другого свого офіційного безробіття (1972–1978 рр.) Брайчевський часто водив по Києву екскурсії, чаруючи слухачів ерудицією, глибокими та блискучими історико-біографічними екскурсами, імпровізованими судженнями, завжди несподіваними та захоплюючими. Був як завжди енергійним і фонтануючим ідеями, а про його життєві проблеми нагадували хіба що стоптане взуття і старий поношений одяг. Якось я випадково зустрів Михайла Юліановича на Хрещатику та провів кілька кварталів, знову насолоджуючись емоційними та надзвичайно змістовними коментарями щодо споруд, які ми минали дорогою. Спілкування з ним було величезною школою для мистецтвознавця.

У 1980-і я дещо відійшов від громадської праці у Товаристві, бачився з ним вряди-годи. Востаннє — 24 вересня 1999 року, на відкритті виставки його археологічних матеріалів, авторських фото й живопису, влаштованої до 75-річного ювілею видатного вченого. Він виглядав уже серйозно хворим, а жити йому лишилося тільки два роки. Про ювілейні урочистості дуже добре написав, аналізуючи про цьому складний життєвий шлях Брайчевського, один із його біо-

графів і учнів Михайло Сагайдак. Він слушно підкреслив, що Михайло Юліанович «заплатив у наш час високу ціну за право бути науковцем з великої літери, якого можна позбавити посади, але не фахової гідності та внутрішньої свободи. Тож лишається пошкодувати, що Національній академії наук України поки що не вдається сприймати і приймати до свого складу особистостей на кшталт Брайчевського. Це ставить під сумнів її «національний» статус, як, зрештою, і майбутнє нації» [12].

До цього слушного висновку можна додати, що нахабне проштовхування до соціальних верхів слухняних посередностей із *свого* клану водночас із наполегливим витіснюванням на узбіччя *чужих* обдарованих особистостей, які мають власну наукову чи політичну позицію, лишається вкрай небезпечною рисою і для пострадянського українського суспільства. Це повною мірою зазнав на собі Михайло Юліанович Брайчевський, який всупереч обставинам часу йшов проти панівного пристосуванства й забезпечив собі славу не тільки видатного вченого, яскравого мислителя, а й мужнього громадянина.

1. Крім ідейно-політичної мети, важливим завданням УТОПІК було зменшити видатки держбюджета на спорудження нових пам'ятників і (за остатковим принципом) на реставрацію старих — через залучення коштів господарюючих суб'єктів, у першу чергу великих підприємств, оскільки індивідуальні членські внески складали символічну суму.

2. Наприклад, 1970 року редакційно-видавничий відділ УТОПІК видав у серії «Матеріали на допомогу лекторам» брошуру про Дмитра Бортнянського, написану Василем Куком, колишнім останнім головнокомандувачем військ ОУН-УПА.

3. Навіть попри те, що тестем М. Брайчевського був старий більшовик Микола Мельник, друг Г. Петровського. Мельник перед 100-річчя від дня народження Леніна при різних okazіях і в різних аудиторіях ділився спогадами про вождя та революційні події. Один із його виступів довелося і мені чути — в Київському палаці піонерів і школярів, де я працював (1965–1968 рр.). Говорив Мельник добірною українською літературною мовою, хіба що вимовляв «Ленін». Залишилося враження про нього як про вельми поважну особистість, українського патріота й майстерного оратора.

4. Насправді йдеться про Григорія Никоновича Логвина (1910–2001), історика архітектури та мистецтва.

5. Василь Йосипович Довженок (1909–1976) — археолог, один із учителів Михайла Юліановича Брайчевського

6. *Боровський Я.* Михайло Юліанович Брайчевський [некролог] // Ант. — 2002. — Вип. 7–9. — С. 122.

7. Протест проти репресій... Лист 139 [фактично підписів є 138] діячів науки, літератури та мистецтва, робітників і студентів з квітня 1968 — це протест проти незаконних репресій і закритих судів... // *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Том III / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник.* — К., 1983. — С. 238–241. Прикметно, що підписи під листом розміщені

без певної системи, не за абеткою, часто без ініціалів, напевно в тій послідовності та вигляді, у яких їх збирали. Багатьох підписантів, особливо гуманітаріїв, не тільки позбавляли роботи, забороняли друкуватися, виключали з творчих спілок, а й арештовували, ув'язнювали під різними приводами. Прізвище Брайчевського стоїть 70-тим, перед ним і після нього — художники Аліса Забой, Людмила Семикіна. У 9-й і 10-й десятиці — поети Іван Драч, Микола Вінграновський, Юрій Сердюк, письменник Віктор Некрасов, художники Галина Севрук, Степан Кириченко, Віктор Зарецький, Іван Литовченко, Борис Плаксий... На початку списку, після кількох кандидатів і докторів фізико-математичних наук — Іван Світличний та Іван Дзюба, напевно, ініціатори й автори тексту листа. Подейкували, що знаменитий кінорежисер Сергій Параджанов зажадав, аби його підпис стояв першим. Мені пам'ятаються під оригіналом, який я підписував, ще й автографи академіків Миколи Амосова, Олега Антонова. Втім, не виключено, що вони були поставлені під якимось іншим зверненням.

8. Я впевнений, що втримався в аспірантурі передусім завдяки заступництву свого наукового керівника, кандидата мистецтвознавства Василя Артемовича Щербака, який у цей час був співробітником відділу культури ЦК КПУ.

9. Якраз у цей приблизно період довелося бути мимовільним свідком сповіді у приміщенні під Трапезним храмом Троице-Сергієвої Лаври. Старша жінка признавалася священникові, що не читає Євангелія, бо не має його й нема де купити. На це він зауважив: «а ти візьми й перепиши сама хоча б найкоротше Євангеліє від Марка». У мене збереглися переписані від руки розділи ернстового путівника (точніше — «провідника») Києвом 1930 р., десятки фотоплівок і машинописів із текстами недоступних у 1960–1970-і творів Винниченка, Гумільова, Мандельштама, Платонова, Похілевича, так само як і надіслана із Заходу «Історія України» Івана Крип'якевича, опрацьована в радянського вигляду палітурку з тисненням написом «Історія держави і права Української РСР», відповідною титульною, початковими та прикінцевими сторінками, або того ж походження брошура про становище робітничого класу в СРСР, замаскована під видання товариства «Знання» УРСР.

10. Іван Олександрович Ігнаткін (1907–1991) — історик української та російської архітектури.

11. Юра був м'якою сердечною людиною, «діставав», як тоді казали, для колег дефіцитні ліки з привілейованої аптеки, до якої він був прикріплений, але сам страждав на поширену в нашій країні соціальну хворобу, яку ніяк не міг подолати. Тому невдовзі зник із нашого обрію. В різний час його наступниками по завідуванню відділом архітектури та мистецтва Республіканського правління УТОПіК були архітектор Віктор Чалий, Ольга Пантелеймонівна Ісакова — миловидна особа невизначеного віку та фаху, Георгій Михайлович Мірошник — представник тодішнього «ділового світу», відомий тим, що чи не першим улаштував у своєму київському помешканні кінця 1960-х камін, а невдовзі потрапив до в'язниці за привласнення експонатів із заповідника «Києво-Печерська лавра», де він тоді працював. Уже під час виголошення цієї доповіді на конференції 21 грудня 2007 р. у Центрі археології міста Києва, Гліб Юрійович Івакін доповнив, що після 1991 р. Мірошник став радником Президента Росії з якихось там питань, а ще пізніше знову не поладив із Законом, емігрував, перебуває у розшуку.

12. Сагайдак М. Відзначення 75-річчя М. Ю. Брайчевського // Ант. — 2000. — Вип. 4–6. — С. 8–11.